

PALVELUOHJAUKSELLINEN TOIMINTAMALLI
KUNTOUTTAVASTA TYÖTOIMINNASTA
KOHTI AVOIMIA TYÖMARKKINOITA

Pohjois-Satakunnan työ- ja elinkeinotoimisto

2010

Päivi Lepistö

SISÄLLYS

1	KARTOITUS KUNTOUTTAVAN TYÖTOIMINNAN PIIRIIN KUULUVISTA TYÖNHAKIJOISTA POHJOIS-SATAKUNNAN TYÖ- JA ELINKEINOTOIMISTON ALUEELLA	3
2	TYÖTTÖMYYS YKSILÖN KOKEMANA	5
2.1	Työttömyys elämäntilanteena	5
2.2	Työttömyyden vaikutukset yksilöön	6
3	TE-TOIMISTON HENKILÖASIAKASRYHMITTELY	8
4	PALVELUOHJAUKSELLINEN TOIMINTAMALLI	9
4.1	Keskeiset asiakasryhmät	10
4.2	Tiimin perustaminen	12
4.3	Tiimin perustamisen hyödyt.....	12
4.4	Tiimin toiminta	13
4.5	Asiakkaan siirtyminen AKTIIMI:lle.....	13
4.6	Kutsuminen aktivointisuunnitelman laadintaan.....	14
4.7	Aktivointisuunnitelman laatiminen.....	14
4.8	Ohjaaminen kuntouttavaan työtoimintaan	15
4.9	Sijoittumisen seurannan käynnistyminen.....	15
4.10	Seurantapalaveri.....	16
4.11	Etenemisen mittarit	16
4.12	Varhainen puuttuminen jatkopolun suunnittelussa	16
4.13	Yhteistyö Valtti-työpajan kanssa	17
4.14	Kuntouttavan työtoiminnan päättyminen.....	18
4.15	Tiedottaminen	18
4.16	Työnjako ja vastualueet POSA:n ja TE-toimiston välillä.....	18
5	KESKEISET AKTIVOINTITYÖHÖN OSALLISTUVAN VIRKAILIJAN OSAAMISALUEET	19
6	TOIMINTAMALLIIN SISÄLTYVÄT UUDISTUKSET	20
	LÄHTEET.....	22

1 KARTOITUS KUNTOUTTAVAN TYÖTOIMINNAN PIIRIIN KUULUVISTA TYÖNHAKIJOISTA POHJOIS-SATAKUNNAN TYÖ- JA ELINKEINOTOIMISTON ALUEELLA

Kartoitus kuntouttavan työtoiminnan piiriin kuuluvista asiakkaista tehtiin marras - joulukuun 2009 aikana. Kartoituksen mukaan alueemme työttömistä n. kolmannes kuuluu kuntouttavan työtoiminnan piiriin. Lukumääräisesti kysymys oli kartoituksen tekohetkellä 396 asiakkaasta. Helmikuussa 2010 luku oli jo 434 asiakasta, joten heikko talous- ja työmarkkinatilanne kasvattaa nopeasti myös kuntouttavan työtoiminnan piiriin kuuluvien asiakkaiden joukkoa. Aktivointisuunnitteluun osallistuu toimistossamme tällä hetkellä seitsemän virkailijaa. Asiakasvastuuta on jaettu osittain kuntakohtaisesti, joten kellään ei ole ollut yhtenäistä kuvaa siitä, kuinka suuresta asiakasmäärästä on kysymys, mitä asiakasryhmä kokonaisuudessaan pitää sisällään tai kuinka mittavassa määrin esim. kuntouttava työtoiminta on käytössä. Kokonaiskuvaa kuntouttavan työtoiminnan volyyymista ei nykyisellä tilastoseurannalla ole saatavissa myöskään valtakunnan tasolla (Valtakari, Syrjä & Kiuru 2008, 141).

Kartoituksen mukaan kuntouttavan työtoiminnan piiriin kuuluvista löytyy joukko asiakkaita, joilla voidaan todeta olevan työllistymisen kannalta positiivisia tekijöitä. Suurin yhteinen tekijä on aktiivinen työvoimapolitiisiin toimenpiteisiin osallistuminen (82,3 % kohderyhmästä). Toinen suuri yhteinen tekijä on sairauksien vähäisyys; 71 %:lla asiakkaista ei ollut mitään diagnosoitua sairautta. Kolmantena yhteisenä tekijänä on koulutus, 70 %:lla kohderyhmän asiakkaista on joko ammattitutkinto tai jonkin verran ammatillista koulutusta. Yhtenä tekijänä tuon esiin vielä ikäkysymyksen. Kohderyhmästä 60 % on iältään 25 – 54 vuotiaita. Heillä voidaan katsoa olevan vielä paljon mahdollisia työvuosia edessään.

Kuntouttavan työtoiminnan piirissä on myös joukko asiakkaita, joilta löytyy työllistymiseen heikentävästi vaikuttavia asioita. Näistä suurin yhteneväisyys liittyy aktivointiehdon täyttymisajankohtaan. Kohderyhmästä 39 %:lla aktivointiehdon täyttymisvuosi oli vuosi 2001 (lain voimaantulovuosi). Tämä kertoo jo varsin pitkästä työttömyydestä. Toiseksi suurin yhteneväisyys liittyy koulutuksen puuttumiseen, 30 % asiakkaista on täysin vailla ammatil-

lista koulutusta. Kolmas yhteneväisyys oli sairaudet, joita löytyi 29 %:lla asiakkaista. Diagnosoiduista sairauksista 40 % kohdentui yli 55-vuotiaisiin asiakkaisiin.

Työvoimapoliittisiin toimenpiteisiin osallistumattomia asiakkaita löytyi 70 kpl. Heistä 40 % on yli 55-vuotiaita ja joka kolmas oli täyttänyt aktivointiehdon vuonna 2001. Samoin joka kolmannella oli diagnosoitu sairaus. Työttömänä heistä oli kartoitushetkellä 83 % ja vailla ammatillista koulutusta oli 37 %. Nämä tekijät tukevat ajatusta, että kuntouttavan työtoiminnan piirissä on joukko asiakkaita, jotka eivät ole työvoimapoliittisin keinoin autettavissa.

Kartoitus osoittaa, että vaikka kuntouttavan työtoiminnan piiriin kuuluvista löytyy yhteneväisiä tekijöitä, mitään suurta yhtenäistä joukkoa ei tulosten perusteella voida todeta olevan. Sekä positiivisesti että negatiivisesti työllistymiseen vaikuttavat tekijät jakaantuvat eri asiakkaiden kohdalla eri tavalla ja syy pitkäaikaistyöttömyyteen rakentuu yksilöllisesti. Tästä johtuen uudessa toimintamallissa tulee huomioida aiempaa syvempi ja yksilöllisempi työttömyyden taustatekijöiden tarkastelu ennen toimenpiteisiin ohjaamista.

Työ- ja elinkeinoministeriön tutkimus julkisen palvelurakenteen uudistamisesta vaikuttavuudesta tuo esiin, että eniten vaikeasti työllistyvien määrän laskuun on uudistuksen aikana vaikuttanut yksilöityjen työnhakusuunnitelmien osuuden kasvu sekä palvelutarvearviointien määrän lisääntyminen työttömillä työnhakijoilla. Myös erityisesti varhaisella puuttumisella sekä verkkopalvelujen kehittämisellä on vahva yhteys pitkäaikaistyöttömyyden alenemiseen sekä työhön sijoittumisen nopeutumiseen. (Valtakari, Syrjä, Kiuru, 19/2008.)

2 TYÖTTÖMYYS YKSILÖN KOKEMANA

2.1 Työttömyys elämäntilanteena

On paljon näyttöä siitä, että työttömät voivat huonommin ja ovat sairaampia kuin työlliset. Syy- ja seuraussuhteet ovat kuitenkin vielä heikosti toteen näytettävissä, koska suuri määrä tutkimuksista on poikittaistutkimuksia tai tutkimuksissa on muita menetelmällisiä heikkouksia. Työttömyyden on kuitenkin todistettu vaikuttavan haitallisesti sekä terveyteen että hyvinvointiin. Työttömyys myös itsessään lisää todennäköisyyttä myöhempään työttömyyteen. Sen myötä heikkenevästä terveydestä ja työkyvystä voi helposti tulla itseään vahvistava kierre. (Heponiemi, Wahlström, Elovainio, Sinervo, Aalto & Keskimäki 2008, 65.)

Teoksessa Ohjaus ammattina ja tieteenalana 2, artikkelissa Työttömyys ja ohjaus FM Antti Tapaninen pohtii työttömän ohjauksen onnistumiseen vaikuttavia tekijöitä ja tuo esiin työttömyyden kokemuksellista maailmaa. Hänen mukaansa työttömyys on elämäntilanne, jossa yksilö joutuu arvioimaan omia voimavarojaan ja tavoitteitaan monelta kannalta. Varsinkin pitkittyvä työttömyys nostaa esiin joukon kysymyksiä, jossa psykologiset, sosiaaliset ja taloudelliset tekijät muodostavat monitasoisen ongelmavyyhden. Kun lisäksi työmarkkinat ja ammattien vaatimukset muuttuvat nopeasti, työttömänä olevan henkilön on vaikea arvioida omia mahdollisuuksiaan. Tilanteeseen liittyy usein liiallista optimismia tai pessimismia, joka haittaa realistisen ratkaisun löytämistä. (Tapaninen 2000, 24.) Tämä näkyy työ- ja elinkeinotoimiston jokapäiväisessä arjessa. Liiallinen optimismi venyttää työn hakemista kauas tulevaisuuteen, jolloin työllistymismahdollisuudet ovat jo kenties heikentyneet. Liiallinen pessimistisyys taas liittyy usein ikääntyneisyyteen, osaamisen kapea-alaisuuteen, koulutuksen puuttumiseen eli uskoon omiin mahdollisuuksiinsa työmarkkinoilla, jossa nuoruus ja koulutus tuntuvat olevan valttia. Tässä tilanteessa työnhakua on vaikea aloittaa lainkaan.

Työttömyyteen on monia syitä. Tavallisesti erotetaan suhdanne-, kausi- ja rakennetyöttömyys, koska niiden syyt ja kestokin ovat erilaisia. Suhdanne- ja kausityöttömyys tarkoittavat työvoiman kysynnän ohimenevää tai toistuvaa heikentymistä niin, ettei kysynnän rakenne merkittävästi muutu. Rakennetyöttömyys taas tarkoittaa, että työnhakijoitten ammat-

titaito ei vastaa työmarkkinoilla avautuvien paikkojen vaatimuksia. Pitkittyvän suhdanteentaantumana aikana käsitys työttömyydestä välivaiheena vanhan ja uuden työpaikan välillä helposti hämärtyy. Huomaamattaan työttömät sopeutuvat uuteen elämäntilanteeseen, ja osalle työnhakijoista työttömyyden aikaisesta toimeentuloturvasta muodostuu eräänlainen kansalaispalkka, joka lankeaa ilman ponnisteluja. (Tapaninen 2000, 25.)

2.2 Työttömyyden vaikutukset yksilöön

Työttömän elämäntilanne ja työttömyyden syyt vaikuttavat ratkaisevasti siihen, miten työttömyys vaikuttaa yksilöön. Kun työmarkkinoilla vallitsee lama, on työttömyyden pitkittyminen monelle kohtalokas isku, joka muuttaa tulevaisuuden näkymät ja vie uskon omiin mahdollisuuksiin. Uuden työpaikan saaminen laman olosuhteissa on korkean kynnyksen takana, jota useat epäonnistuneet työnhakuyritykset entisestään nostavat. Työttömyys on menetys, joka vaikuttaa toimeentuloon, itseluottamukseen ja tulevaisuuden uskoon. (Tapaninen 2000, 26–27.) Monen epäonnistuneen työnhakuyrityksen jälkeen työttömän motiivointi uudelleen yrittämiseen onkin varsin vaikeaa.

Työttömyyden vaikutukset riippuvat olennaisesti siitä, onko työttömyys pitkittyvä vai ohimenevä elämäntilanne. Työtön ei aina kykene arvioimaan, miten hänen mahdollisuutensa muuttuvat, kun työttömyys pitenee. Työttömyyden psykososiaalisia vaikutuksia tutkineet kanadalaiset William Borgen ja Norman Amundson ovat kehittäneet mallin, joka kuvaa työttömän tunnetilan ja aktiivisuuden vaihtelua kun työtön tekee useita yrityksiä uuden työpaikan löytämiseksi. Mallin mukaan ensimmäisessä vaiheessa työn menetys on shokki, josta selviytyminen vie jonkin aikaa. Toisessa vaiheessa tapahtunutta pohditaan ja siihen liittyy masennuksen ja ahdistuksen tunteita. Kolmannessa vaiheessa työtön saa kriisin hallintaan ja hän hyväksyy tilanteensa. Tällöin herää optimismi ja alkaa suunnittelu työpaikan etsimiseksi. Neljännessä vaiheessa ongelma joko ratkeaa jos työpaikka löytyy, tai pahenee jos työpaikkaa ei löydy. Viidennessä vaiheessa (jos työpaikkaa ei ole löytynyt) jatkuvat yritykset työpaikan löytymiseksi, mutta useat tuloksettomat yritykset laskevat aaltomaisesti mielialaa ja vähitellen aktiivisuus herpaantuu. Kuudennessa vaiheessa lukuisten epäonnistumisten vuoksi työttömän itseluottamus ja usko omiin mahdollisuuksiinsa on tuntuvasti

vähentynyt, hän passivoituu ja saa depressiolle ominaisia piirteitä. Hän on apaattinen, ja hänen aloitekykynsä on puutteellinen. (Tapaninen 2000, 28–29.)

Työttömyyden vaikutuksissa on yleisten piirteiden ohella monia yksilöllisiä piirteitä. Työttömän kokemuksiin vaikuttavat olennaisesti työmarkkinatilanne, arvio omista mahdollisuuksista ja epäonnistuneitten työnhakujen aiheuttamat pettymykset. Kun asiakkaan uskomisiin mahdollisuuksiin on pahasti kolhiintunut ja hän on apaattinen, hän ei pysty nopeasti tarttumaan uusiin haasteisiin. Vaikka tieto on keskeinen elementti kaikissa työvoimapalveluissa, toistuvasti epäonnistunut ihminen ei pysty muuttamaan tietoa toiminnaksi. (Tapaninen 2000, 29–31.) Tähän mielestäni kiteytyy pitkään työttömänä olleen ohjauksen haasteellisuus työ- ja elinkeinotoimistossa. Työ- ja toimintakyvyn arviointi sekä psyykkisten ja sosiaalisten työllistymisvalmiuksien arviointi on edellytys palvelujen oikea-aikaiselle tarjoamiselle ja niiden vaikuttavuudelle.

Filosofian tohtori Rauno Pietiläinen toteaa väitöskirjassaan, että työttömän kokema masennus on ensisijaisesti seurausta työttömyyden kokemisesta merkittävänä elämänmuutoksena. Sitä pahentavat sen laaja-alaiset seuraamukset omaan elämään, alhaiset työllistymisodotukset, taloushuolet sekä pettymykset epäonnistuneista työnhakuryityksistä. Työttömyyden kokeminen elämänmuutoksena lisää myös työttömän uskoa siihen, että vain muut voivat vaikuttaa tilanteeseen. (Pietiläinen 2005, 87 ja 97.)

Pietiläisen mukaan työttömyydestä aiheutuneet masennuksen tunteet ovat tärkein psyykkistä pahoinvointia aiheuttava tekijä. Tällöin työtön hakee itselleen erilaisia selviytymiskeinoja. Hän yrittää korjata tilannetta hakemalla aktiivisesti työtä. Jos aktiivisuus ei tuota tulosta, se kasvattaa syvää pettymystä ja lisää elämäntilannemasennusta. Erilaiset aktiviteetit (esim. harrastukset, kodin hoitaminen, perhe) taas parantavat psyykkistä hyvinvointia, mutta eivät vaikuta työttömyydestä aiheutuviin tunteisiin. (Pietiläinen 2005, 101–102.)

Työn merkitystä alentamalla työtön suojelee itseään ja parantaa tilapäisesti psyykkistä hyvinvointiaan. Työn merkityksen muutos omassa sisäisessä maailmassa auttaa keskittymään muihin aktiviteetteihin ja saamaan niistä tyydytystä. Samalla se kuitenkin vähentää työ-

markkinoille suuntautuvaa aktiviteettia ja sen merkityksellisyyden kokemista. Jos tällainen selviytymismalli jää hallitsevaksi toimintamalliksi, se heikentää myös todennäköisyyttä saada työtä työmarkkinoiden parantuessa. (Pietiläinen 2005, 126.)

Korkea sosiaalinen tuki, ja hyvät selviytymiskeinot voivat lieventää työttömyyden vaikutuksia kun taas mm. useat työttömyysjaksot, työttömyyden pituus, korkea ikä, häpeä, taloudelliset vaikeudet, alkoholin käyttö ja mielenterveysongelmat pahentavat niitä. Yhteydet ovat monimutkaisia ja tehtyjen tutkimusten tulokset hajanaisia ja epä johdonmukaisia, joten tietoa häiritsevistä tekijöistä ja suojaavista tekijöistä tarvitaan lisää. Myös yksilön ominaisuudet kuten työkeskeisyys, oma arvio työttömyyden negatiivisuudesta, usko uudelleen työllistymisestä, itsetunto ja ajankäyttökyky vaikuttavat siihen, kuinka negatiivisia vaikutuksia työttömyys aiheuttaa. (Heponiemi ym. 2008, 65.)

3 TE-TOIMISTON HENKILÖASIAKASRYHMITTELY

TEM-aluehallinnon loppuraportissa todetaan, että TE-toimistojen toiminnan painopiste muuttuu yhä enemmän työnvälitykseen sekä yritysten ja työnantajien palveluihin. TE-toimistojen ydintehtävä tulee olla osaavan työvoiman saatavuuden turvaaminen ja yritysten toimintaedellytysten parantaminen. Uuden TE-toimiston henkilöasiakkaat ryhmitellään seuraavasti:

- ✓ suoraan työmarkkinoille suuntaavat (työstä työhön)
- ✓ osaamisen kehittämisen kautta työmarkkinoille suuntaavat
- ✓ työmarkkinoille kuntoutuvat

Työmarkkinoille kuntoutuvat asiakkaat ovat niitä, joiden työllistyminen avoimille työmarkkinoille edellyttää moniammatillista palvelua ja tiivistä yhteistyötä eri toimijoiden kanssa. Palvelujen kehittäminen ja suuntaaminen uudella tavalla edellyttää raportin mukaan

sitä, että myös tämän ryhmän asiakkaiden (välityömarkkinoilla olevat asiakkaat ml. työvoiman palvelukeskusten asiakkaat) palvelujen järjestämisessä päämääränä on sijoittuminen avoimille työmarkkinoille. (Työ- ja elinkeinoministeriö 2009.) Kuntouttavan työtoiminnan piirissä olevat asiakkaat kuuluvat pääosin kahteen jälkimmäiseen ryhmään. On tärkeää, että toimintamalli nivoutetaan yhteensopivaksi asiakassegmentoinnin kanssa.

4 PALVELUOHJAUKSELLINEN TOIMINTAMALLI

Aktivointisuunnittelu on osa työnhakija-asiakkaan asiakasprosessia. Nykyisellään aktivointisuunnittelussa huomioidaan sosiaali- ja terveyspalvelujen tarve, mutta työllistymisen tavoitteiden esiin nostaminen ja työllistymistä edistävä toiminta jää irralliseksi. Sekä kuntouttavan työtoiminnan piiriin kuuluvien määrä että sisällölliset ominaisuudet antavat tukea sille, että toiminnassa tulee huomioida työllistymisen näkökulma aiempaa voimakkaammin ja että toiminnan tulee sisältää palveluohjauksellisia elementtejä. Palveluohjauksen ero perinteiseen ohjaukseen ja neuvontaan on vastuun ottamisessa asiakkaan kokonaistilanteesta (Reito 2006, 27).

Palveluohjauksella tarkoitetaan toimintamallia, missä asiakas ohjataan käyttämään hänen tarvitsemiaan palveluja suunnitelmallisesti ja tavoitteellisesti. Palveluohjaus voi olla myös verkoston aktivointia. Palveluohjausta voidaan kuvata myös viisiportaisena prosessina, jossa valikoidaan asiakkaat, arvioidaan yksilökohtainen palvelutarve, suunnitellaan ja järjestetään palvelut, seurataan niiden toteutumista sekä korjataan tarvittaessa suunnitelmaa. Palveluohjaaja on rinnalla kulkija, tukija ja auttaja, joka on käytettävissä tarpeen mukaan. Hän huolehtii, että asiakas saa tarvitsemansa palvelut ja pysyy palvelujen piirissä. (Valtakunnallinen työpajayhdistys ry, 2003, 12.)

Stakesin tutkimus kuntouttavasta työtoiminnasta osoittaa, että pintapuolinen paneutuminen asiakkaan elämäntilanteeseen aktivointisuunnitelmaa laadittaessa on johtanut ongelmien

kärjistymiseen kuntouttavassa työtoiminnassa. Vaikeita ja samalla arkoja asioita ei välttämättä osata, haluta tai uskalleta kirjoittaa suunnitelmiin. Ongelmat nousevat pintaan vasta kuntouttavan työtoiminnan aikana. Oheispalvelujen, asiakastiedon ja perusteellisen alkukartoituksen puute johtaa siihen, että aina ei pystytä suunnittelemaan asiakkaan kannalta mielekästä työllistymispolkua tai muuta ratkaisua kuntouttavan työtoimintajakson jälkeen. Tähän tulisi Stakesin tutkimuksen mukaan kiinnittää erityistä huomiota jo aktivointisuunnitelmaa tehtäessä. (Valtakunnallinen työpajayhdistys 2003, 28.)

4.1 Keskeiset asiakasryhmät

Kartoituksen perusteella kuntouttavan työtoiminnan piirissä olevista asiakkaista voidaan määrittellä kolme keskeistä asiakasryhmää (Taulukko 1). Jokaisella asiakasryhmällä on erilaiset tarpeet ja niiden palvelun tulee olla erityyppistä. Asiakasryhmittelyn lähtökohtana on asiakkaan työ- ja toimintakyvyn taso, jossa on huomioitu myös pitkään jatkuneen työttömyyden aiheuttama vajaakuntoisuus. Lisäksi otetaan huomioon työllistymistä tukevat / työllistymistä heikentävät tekijät, kuten koulutus, työkokemus, motivaatio ja halu elämäntilanteeseen sekä asiakkaan sosiaalinen tilanne. Jotta toiminta olisi asiakaslähtöistä, tulee palvelujen määrittelyn perustua asiakkaiden yksilöllisiin tarpeisiin.

Taulukko 1. Kuntouttavan työtoiminnan piiriin kuuluvien asiakkaiden ryhmittely

<i>Keskeiset asiakasryhmät</i>	<i>Kyseisen asiakasryhmän tarve</i>
Ryhmä 1 Asiakkaat, joilla on positiivisesti työllistymiseen vaikuttavia tekijöitä ja joilla on halua ja kykyä työhön	Saada työpaikka avoimilta työmarkkinoilta. Saada apua ja tukea polun löytämiseen avoimille työmarkkinoille sekä ratkaisuvaihtoehtojen kartoittamiseen ammatillisen osaamisen päivittämiseksi tai lisäämiseksi.
Ryhmä 2 Asiakkaat, joilla on heikentävästi työllistymiseen vaikuttavia tekijöitä ja joilla on halua työhön, mutta eivät omaa riittävästi työ- ja/tai	Saada apua ja tukea: - työpaikan löytämiseen avoimilta työmarkkinoilta tai - työ- ja toimintakyvyn selvittämiseen ja

toimintakykyä	parantamiseen - tavoitteiden ja elämäntilanteen selvittämiseen - sopivan ammatillisen osaamisen hankkimiseen - sosiaali-, terveys- ja kuntoutuspalvelujen piiriin pääsemiseen
Ryhmä 3 Asiakkaat, joilla ei ole motivaatiota ja/tai halua ja/tai kykyä kiinnittyä ja sitoutua työllistymistä edistäviin palveluihin.	Saada toteuttaa omia valintojaan omassa elämässään ja saada ohjausta sosiaali-, terveys- ja kuntoutuspalvelujen piiriin.

Kun asiakkaan palvelutarve on tunnistettu, voidaan ryhtyä räätälöimään asiakkaan kanssa asiakkaalle sopivaa palvelukokonaisuutta. Eri asiakasryhmille on määritelty erilainen palvelukuvaus (Taulukko 2), joka kuitenkin muokkautuu yksilöllisesti.

Taulukko 2. Asiakasryhmittäinen palvelukuvaus/palvelulupaus

Asiakasryhmä	Palvelukuvaus/palvelulupaus
Ryhmä 1	<ul style="list-style-type: none"> - Konkreettinen apu ja tuki työn hakemisessa, työnhakukanavien hyödyntämisessä ja hakemusasiakirjojen laatimisessa - Työllistymismahdollisuuksien etsiminen asiakkaan kanssa - Osaamisen kartoittaminen, kehittämistarpeen arviointi sekä osaamisen edistämisen suunnittelu - Ohjaaminen työllistymistä edistäviin palveluihin ja tarkoituksenmukaisiin tukipalveluihin, kuten työnhakuryhmään, työnhakuklubiin tai työhönvalmennukseen - Esittelyt ja/tai osoitukset työpaikkoihin tai ohjaus palkkatuettuun työhön - Tiivis yhteydenpito asiakkaan kanssa - Suunnittelukalenterin käyttöönotto - Tarkoituksenmukainen ohjaus sosiaali-, terveys-, ja kuntoutuspalveluihin <p><i>Palvelulupaus: Asiantunteva kanssakulkijuus kohti avoimia työmarkkinoita. Työnsaanti-, ja koulutusmahdollisuuksien lisääntyminen.</i></p>
Ryhmä 2	<ul style="list-style-type: none"> - Ohjaus työ- ja toimintakykyä selvittäviin ja edistäviin palveluihin - Apu ja tuki elämäntilanteen selkiinnyttämisessä ja tavoitteiden asettamisessa

	<ul style="list-style-type: none"> - Ohjaus ja opastus ammatillisen osaamisen lisäämisen vaihtoehtoisten ratkaisujen löytämisessä - Ohjaus ammatillisen kuntoutuksen toimenpiteisiin - Ohjaus kuntouttavaan työtoimintaan tai muuhun työllistymistä edistävän palvelun piiriin - Kelan ammatillisten kuntoutuskurssien hyödyntäminen - Ohjaus tarkoituksenmukaisten sosiaali-, terveys- tai kuntoutuspalvelujen piiriin <p><i>Palvelulupaus: Asiantunteva kanssakulkijuus kohti parempaa elämähallintaa sekä työ- ja toimintakykyä. Työelämävalmiuksien ja osaamisen lisääntyminen.</i></p>
Ryhmä 3	<ul style="list-style-type: none"> - Asiakkaan kanssa käytyyn keskusteluun perustuva todentaminen siitä, että asiakas ei tule autetuksi työ- ja elinkeinotoimistolla käytävissä olevin keinoin - Ohjaus sosiaali-, terveys-, ja kuntoutuspalvelujen piiriin <p><i>Palvelulupaus: Asiantunteva kanssakulkijuus käytävissä vaihtoehtoisten ratkaisujen etsimisessä.</i></p>

4.2 Tiimin perustaminen

Perustetaan AKTIIMI, jonka vastuualueeseen kuuluu aktivointiehdon piirissä olevat asiakkaat. Tiimi vastaa aktivointisuunnittelusta yhdessä sosiaalitoimen kanssa ja toteuttaa näin ollen myös kuntouttavaa työtoimintaa. Asiakasvastuut jaetaan tiimissä toimivien virkailijoiden kesken. Alle 25 -vuotiaiden palvelu aktivointiehdon täyttyessä jää edelleen nuorten neuvojalle ja siirtyy AKTIIMI:lle vasta jos asiakas täyttää 25 vuotta.

4.3 Tiimin perustamisen hyödyt

- ✓ Asiakasryhmän keskittäminen tiimille antaa mahdollisuuden kokonaiskuvan ylläpitämiseen kuntouttavan työtoiminnan piiriin kuuluvien määrästä ja sisällöllisistä ominaisuuksista
- ✓ Pääsy aktivointisuunnitelman laadintaan nopeutuu
- ✓ Kukaan asiakas ei putoa aktivointisuunnittelun ulkopuolelle

- ✓ Toiminta- ja työtavat yhtenäistyvät ja palvelu on samansisältöistä kaikille
- ✓ Tiimin sisällä keskittyy ja vahvistuu osaaminen, jota tarvitaan pitkään työttömänä olleiden asiakkaiden palvelussa (mm. koulutuksen kohdentaminen)
- ✓ Tiimin virkailijat voivat hyödyntää tiiminsisäistä vertaistukea
- ✓ Verkoston ylläpitäminen helpottuu
- ✓ Muiden virkailijoiden mahdollisuus keskittyä suoraan työmarkkinoille tai osaamisen kehittymisen kautta työmarkkinoille suuntaavien palveluun helpottuu
- ✓ Työnvälitys tehostuu

4.4 Tiimin toiminta

Tiimin virkailijoiden toimintatapaan kuuluu työttömyyden syihin pureutuminen, jonka jälkeen tilanteeseen haetaan ratkaisua ratkaisukeskeisen työmenetelmän periaattein. Menetelmässä osapuolten osaamista hyödynnetään arkisten ja elämänarvoja toteuttavien tavoitteiden saavuttamiseksi ja ratkaisuja etsitään suuntaamalla huomio tulevaisuuteen. Asiakasta tavataan riittävän usein luottamuksen aikaansaamiseksi. Palvelu on asiakaslähtöistä ja palveluohjauksellista, jolloin siihen sisältyy asiakkaan tarpeen huomioiminen, palvelujen koordinointi asiakkaan tilanteesta käsin ja vastuunotto asiakkaan kokonaistilanteesta. Toiminnan keskeinen ominaisuus on varhaisen puuttumisen periaate. Tämä tarkoittaa sitä, että huolehditaan asiakkaan prosessin jatkumisesta niin, että katkoja ei pääse tapahtumaan. Tiimi sopii sosiaalitoimen kanssa yhteisistä työ- ja toimintatavoista ja vastuunjaosta.

4.5 Asiakkaan siirtyminen AKTIIMI:lle

Jo olemassa olevat aktivointiehdon piirissä olevat asiakkaat siirretään AKTIIMI:n virkailijoiden tunnuksille. Tiimi käy läpi kaikki asiakkaat, katsoo asiakkaan tilanteen ja tarkistaa myös kertymämerkintöjen oikeellisuuden. Asiakkaalle varataan aika aktivointisuunnitelman laadintaan, mikäli hän on työtön, eikä ajantasaista aktivointisuunnitelmaa ole. Asiakkaille tiedotetaan tiimin palvelusta suunnitelman laadinnan yhteydessä.

Uudet aktivointiehdon täyttävät asiakkaat siirretään tiimin tunnuksille ja varataan aika AKTIIMI:n virkailijalle. Toimistossa jokainen virkailija seuraa tunnuksillaan olevia asiakkaita esim. kerran viikossa ja bongaa ne asiakkaat, joilla on aktivointiehto täyttynyt. Virkailija laittaa asiasta tiedon AKTIIMI:n virkailijalle asiakkaan muistilistan kautta. AKTIIMI:n virkailija siirtää asiakkaan tunnuksilleen ja kutsuu asiakkaan aktivointisuunnitelman tekoon. Jokainen virkailija huolehtii tunnuksillaan olevien asiakkaiden aktivointisuunnittelusta yhdessä sosiaalityöntekijän tai sosiaaliohjaajan kanssa.

4.6 Kutsuminen aktivointisuunnitelman laadintaan

Asiakkaalle lähetetään kutsu aktivointisuunnitelman laadintaan hyvissä ajoin. Mukaan liitetään uudistettu liitelomake, johon kysymyksiä on muokattu uudelleen yhteistyössä sosiaalityöntekijän kanssa. Liitelomakkeen voi harkintaa käyttäen lähettää myös silloin, kun asiakas kutsutaan aktivointisuunnitelman päivittämiseen. Aktivointiajankohta merkitään asiakkaan tietoihin yhteydenottoriville.

4.7 Aktivointisuunnitelman laatiminen

Asiakkaan täyttämää liitelomaketta hyödynnetään ohjaustilanteessa ja se käydään läpi asiakkaan kanssa. Asiakkaan tilanne pyritään hahmottamaan kokonaisvaltaisesti niin, että huomioiduksi tulee koko elämäntilanne. Asiakkaan työllistymistä tukevien ja/tai työllistymistä heikentävien tekijöiden perusteella määrittyy asiakkaan palvelutarve, palvelukuvaus ja palvelulupaus, jonka pohjalta lähdetään hakemaan polkua kohti avoimia työmarkkinoita ratkaisukeskeisen menetelmän periaattein. Työttömyyden syihin pureudutaan riittävästi, jotta saadaan pohja ratkaisujen rakentamiselle.

Asiakkaan kanssa yhdessä määritellään asiakkaan tavoite. TE-toimiston virkailijan tehtävänä on tuoda esiin TE-toimiston rooli ja tavoite työllistymisen näkökulmasta. Asiakkaan kanssa keskustellaan vaihtoehtoista ja mahdollisuuksista ja päätetään etenemistavasta. So-

vitut asiat ja niiden seuranta kirjataan suunnitelmaan. Sovitaan uusi ajanvaraus joko TE-toimistoon tai sosiaalitoimeen.

4.8 Ohjaaminen kuntouttavaan työtoimintaan

Jos TE-toimiston virkailija arvioi, ettei asiakkaalle voida viimeistään kolmen kuukauden kuluessa tarjota työtä tai työllistymistä edistäviä toimenpiteitä, aktivointisuunnitelmaan tulee sisältyä kuntouttava työtoiminta. Asiakkaalle selvitetään kuntouttava työtoiminta - palvelun tavoitteet ja tarkoitus ja mihin sillä pyritään ja miksi ja miten se toimii (sosiaalityöntekijä). Sovitaan asiakkaan kanssa mihin kuntouttavan työtoiminnan avulla pyritään hänen kohdallaan. Sovitaan asiakkaan kanssa kuntouttavaan työtoimintaan osallistumisesta ja siihen liittyvien oheispalvelujen käynnistämisestä (sosiaali- ja terveystalvet).

Sosiaalitoimi kutsuu asiakkaan kuntouttavan työtoiminnan tulohaastatteluun, jonka jälkeen lähtee sosiaalitoimen prosessi liikkeelle (paikan etsiminen, sopimuksen tekeminen, tapauksien kutyn aikana, seuranta ym.). HUOM! Jos sosiaalitoimi arvioi, ettei asiakas työ- ja toimintakykynsä asettamien rajoitusten vuoksi voi välittömästi osallistua kuntouttavaan työtoimintaan, suunnitelman tulee sisältää sellaisia erityislakien mukaisia sosiaali- ja terveydenhuollon palveluja, jotka parantavat hänen mahdollisuuksiaan osallistua myöhemmin kuntouttavaan työtoimintaan. Asiakkaalle myös selvitetään, mitkä ovat kuntouttavaan työtoimintaan pääsemisen edellytykset (esim. hallittu päihteidenkäyttö ja säännöllinen hoitosuhde A-klinikalle).

4.9 Sijoittumisen seurannan käynnistyminen

TE-toimiston virkailija kirjaa asiakkaan tiedot seurantajärjestelmään kuntouttavan työtoiminnan jälkeisen sijoittumisen seurannan mahdollistamiseksi. Järjestelmään kirjataan asiakkaan nimi, sopimuksen voimassaoloaika ja aloittamispäivä.

4.10 Seurantapalaveri

Sosiaalitoimen kanssa pidetään kerran kuukaudessa seurantalaveri, jossa käydään läpi asiakkaiden tilanteita ”seuraavan askeleen” näkökulmasta. Palaverin tavoitteena on yhdessä sosiaalitoimen kanssa tarkastella, kenen kohdalla voitaisiin liittää mukaan työllistymistä tukevia oheispalveluja, esim. työnhakuryhmä, työnhakuklubi, Kelan avomuotoiset kuntoutuskurssit tai ohjaavaa keskustelua TE-toimiston virkailijan kanssa. Sosiaalitoimi esittää myös näkemyksensä siitä, kenen kohdalla kuntouttava työtoiminta tulisi jatkua ja kenellä on valmiudet kuntouttavasta työtoiminnasta eteenpäin, esim. työelämävalmennukseen, koulutukseen, palkkatuetuun työhön tai jopa avoimille työmarkkinoille. Asiakkaille varataan tarvittaessa aika työvoimaneuvojalle, jonka kanssa suunnitellaan jatko- tai oheistoimenpiteitä. Tavoitteena on säilyttää työnhakua tukeva toiminta ja pitää kontakti asiakkaaseen koko työtoimintajakson ajan.

4.11 Etenemisen mittarit

Etenemisvalmiuksien mittareiksi on sosiaalitoimen kanssa sovittu seuraavaa:

- ✓ asiakas pystyy olemaan kuntouttavassa työtoiminnassa viisi päivää viikossa vähintään kuusi tuntia päivässä
- ✓ asiakkaalla ei ole aiheettomia/luvattomia poissaoloja
- ✓ asiakkaan motivaatio ja halu eteenpäin on tunnistettavissa
- ✓ työtoimintapaikan palaute tukee etenemistä

4.12 Varhainen puuttuminen jatkopolun suunnittelussa

Kun asiakas on ”kypsä” siirtymään eteenpäin, varataan aika AKTIIMI:n vastuuvirkailijalle jo kuntouttavan työtoiminnan loppuvaiheessa. Tapaamista varten pyydetään työtoimintapaikasta kirjallinen palaute erillisellä palautelomakkeella. Käsitellään yhdessä asiakkaan kanssa työtoimintapaikan palaute ja asiakkaan oma palaute. Käynnistetään työnhaun suun-

nittelu ja mietitään, miten asioita asiakkaan kohdalla jatketaan (esim. työelämävalmennus, ohjaava tai ammatillisen työvoimakoulutus, ammatinvalinnanohjaus, työnhakua tukevat ryhmät tai työhönvalmennus). Autetaan ja tuetaan asiakasta työelämävalmennuspaikan hankkimisessa tai muun jatkosuunnitelman mukaisen toiminnan käynnistämisessä (konkreettinen paikkojen haku ja miettiminen yhdessä). Virkailija pitää yllä työnantajayhteyksiä, asiakkaan kanssa voidaan tehdä yhdessä tutustumiskäynnit yritykseen tai esim. työelämävalmennussopimus voidaan tehdä yhdessä työnantajan luona, jolloin voidaan sopia mm. työtehtävistä. Virkailija voi hyödyntää työssään Ura-järjestelmän tietoja ns. ”matalan kynnyksen” työtehtävistä kuntouttavasta työtoiminnasta tuleville asiakkaille.

Asiakas on koko ajan ”seurannassa” eikä prosessia päästetä katkeamaan. Tapaamisia tai muuta yhteydenpitoa on tarvittaessa usein, jotta voidaan muuttaa suunnitelman suuntaa, jos tuloksia ei saavuteta. Palvelun pitää olla riittävää ja yksilöllistä, ei puolesta tekemistä vaan ohjaavaa ja tukevaa. Seurannan tukena voi käyttää muistilistaa. Uusintapäivää ei jätetä haamaan tulevaisuuteen (viimeistään jos mitään ei tapahdu -tyyliin), vaan yhteydenotto kytkeään aina etenemisen raportointiin joko puhelimitse tai tapaamisina. Asiakkaan kanssa sovietaan suunnittelu/toimintakalenterin käyttöönottamisesta. Kalenteri toimii asiakkaan muistin tukena ja tekee myös näkyväksi asiakkaalle itselleen kaiken tehdyn työn ja tulokset.

4.13 Yhteistyö Valtti-työpajan kanssa

TE-toimiston virkailija käyttää 1 – 2 h/viikko työajastaan Valtti-työpajalla. Virkailija keskustelee asiakkaiden kanssa heidän tilanteistaan jatkopolun suunnittelun näkökulmasta, näin saadaan ylläpidettyä kontakti asiakkaaseen koko pajajakson ajan. TE-toimiston näkyminen työpajalla vahvistaa asiakkaan käsitystä työhön suuntautumisesta ja sen mukaisista velvoitteista. Myös pajalla olevan asiakkaan pajajaksoon voidaan lisätä TE-toimiston työllistymistä tukevia oheispalveluja, tai esim. varata aika ammatinvalinnanohjaajalle tai koulutusneuvojalle. Ennen pajajakson päättymistä varataan aika työvoimaneuvojalle ja käynnistetään työnhaun suunnittelu tai muu jatkotilanteen pohtiminen, mikäli asiakas on jäämässä pajajakson jälkeen työttömäksi. Kirjallinen palaute pyydetään myös Valtti-työpajalta.

4.14 Kuntouttavan työtoiminnan päätyminen

Kun kuntouttava työtoiminta päättyy, asiakkaan polkua ja sijoittumista seurataan Y-asemalta löytyvällä seurantalomakkeella. Lomakkeelle merkitään kaikki asiakkaan toteutuneet toimenpiteet ja niiden ajankohdat.

4.15 Tiedottaminen

Tiimi huolehtii uusien asioiden tiedottamisesta sosiaalitoimeen ja sen kautta asiakkaille sekä myös työpajalle. Sosiaalitoimi huolehtii osaltaan uusien asioiden tiedottamisesta TE-toimistolle. Kuntouttavan työtoiminnan sopimus tulee aina asiasta sopineelle virkailijalle ennen arkistointia, jotta virkailija saa tiedon kuntouttavan työtoiminnan ajankohdasta, sovitusta tunti- ja työtoimintapäivien määristä ja työtoimintapaikasta. Sosiaalitoimi pitää TE-toimistoa ajan tasalla kuntouttavan työtoiminnan paikoista.

4.16 Työnjako ja vastualueet POSA:n ja TE-toimiston välillä

POSA: vastuulla olevat asiat:

- ✓ Toimeentulokiasiakkuuden perusteella aktivointiehdon piiriin kuuluvien asiakkaiden ohjaus aktivointisuunnitteluun
- ✓ Asiakkaan työ- ja toimintakykyyn perustuva arviointi siitä, pystyykö asiakas osallistumaan kuntouttavaan työtoimintaan
- ✓ Sosiaali- ja terveyspalvelujen tarpeen arviointi, niihin ohjaaminen ja niiden sisällyttäminen aktivointisuunnitelmaan
- ✓ Kuntouttava työtoiminta – palvelun ja työtoimintapaikan järjestäminen asiakkaalle
- ✓ Kuntouttavan työtoiminnan järjestäminen ja asiakasohjaus työtoimintaprosessin ajan
- ✓ Asiakkaan arvioiminen sovittujen etenemismittareiden mukaan

TE-toimiston vastuulla olevat asiat

- ✓ Työnhakija-asiakkaiden ”kaikki huomioiva” ohjaaminen ja kutsuminen aktivointi-suunnitteluun
- ✓ Arviointi siitä, voidaanko asiakkaalle kolmen kuukauden kuluessa tarjota työtä tai muuta työllistymistä edistävää toimenpidettä kuin kuntouttavaa työtoimintaa
- ✓ Sijoittumisen seuranta
- ✓ Työllistymistä tukevien tukipalvelujen kiinnittäminen asiakkaan prosessiin työtoiminnan aikana
- ✓ Työnhakua tukevan toiminnan ylläpitäminen
- ✓ Varhainen puuttuminen ja ”seuraavan askelen” periaatteella käynnistyvä työnhaun suunnittelu ja ohjaus kuntouttavan työtoiminnan loppuvaiheessa
- ✓ Asiakkaan prosessin polutus eteenpäin kuntouttavasta työtoiminnasta
- ✓ Työtoimintapaikan ja asiakkaan palautteen käsittely ja hyödyntäminen jatkopulun suunnittelussa
- ✓ Työnantajayhteyksien luominen ja ylläpitäminen jatkopolutuksen tukena
- ✓ Välityömarkkinayhteyksien luominen ja ylläpitäminen jatkopolutuksen tukena

5 KESKEISET AKTIVOINTITYÖHÖN OSALLISTUVAN VIRKAILIJAN OSAAMISALUEET

- ✓ Ratkaisukeskeisen työmenetelmän sisäistäminen ja ottaminen ohjauksen työkaluksi aktivointisuunnitteluun
- ✓ Palveluohjauksellisen ja kantaaottavan työtteen omaksuminen
- ✓ Motivaatio ja asennoituminen pitkäjänteiseen ja kantaaottavaan työskentelyyn vaikeasti työllistyvän asiakasryhmän kanssa
- ✓ Käsitys työttömyyden vaikutuksista työ- ja toimintakykyyn
- ✓ Lainsäädännön ja kuntouttava työtoiminta -palvelun tuntemus

- mm. laki kuntouttavasta työtoiminnasta ja laki asiakasyhteistyöstä
- kuntouttavan työtoiminnan tavoitteiden, tarkoituksen ja mahdollisuuksien ymmärtäminen
- ✓ Ohjaustaito, vuorovaikutustaidot, neuvottelutaito
- ✓ Verkoston muiden toimijoiden toimintajärjestelmien tuntemus
- ✓ Työvoimapolitiikan ja sosiaalipolitiikan tuntemus, oman organisaation strategisten tavoitteiden tuntemus

6 TOIMINTAMALLIIN SISÄLTYVÄT UUDISTUKSET

- ✓ Työllistymistä edistäviin ja työllistymistä heikentäviin tekijöihin perustuva asiakkuuksien ja asiakastarpeiden määrittely
- ✓ Asiakkaan tarpeisiin perustuva palvelukokonaisuuden määrittely
- ✓ Palvelulupauksen määrittely (virkailijan itselleen antama lupaus)
- ✓ Osaamisen keskittämiseen tähtäävä tiimityöskentely, palvelun yhtenäistyminen ja asiakasvastuu
- ✓ Tietoinen, syvempi työttömyyden syihin pureutuminen
- ✓ Ratkaisukeskeinen työmenetelmä
- ✓ Palveluohjauksellinen ja kantaaottava työote
- ✓ Työnantajayhteistyöhön perustuva ”matalan kynnyksen työtehtävien” työnantajarekisteri jatkopolutuksen apuna (Ura-tietojärjestelmä)
- ✓ Uudistettu aktivointikutsun liitelomake
- ✓ Seurantapalaveri ”seuraavan askeleen” näkökulmasta
- ✓ Etenemisen mittarit ”seuraavan askeleen” näkökulmasta
- ✓ Varhaisen puuttumisen kytkeminen kuntouttavaan työtoimintaan ja koko asiakasprosessiin
- ✓ Palautteen saaminen työtoimintapaikasta ja asiakkaalta itseltään
- ✓ Suunnittelukalenterin käyttöönotto asiakkaan työllistymisen tueksi

- ✓ Sijoittumisen ja polutuksen seuranta toiminnan arviointivälineenä
- ✓ Keskeisten osaamisalueiden määrittely (työhön osallistuva TE-toimiston virkailija)
- ✓ Työpajan kanssa tehtävän yhteistyön laajentumien ja uudistuminen
- ✓ Työnjaon ja vastuualueiden selkiinnyttäminen POSA:n kanssa

LÄHTEET

- Heponiemi, T., Wahlström, M., Elovainio, M., Sinervo, T., Aalto, A-M. & Keskimäki, I. 2008. Katsaus työttömyyden ja terveyden välisiin yhteyksiin. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 14/2008.
- Lindqvist, T., Oksala, I., Pihlman, M-R. (toim.) 2001. Kuntouttavan työtoiminnan käsikirja. Sosiaali- ja terveysministeriön oppaita 2001:8.
- Pietiläinen, R. 2005. Työttömyydestä selviytyminen, psykologinen lähestyminen työttömyyteen. Lapin yliopisto/kasvatustieteiden tiedekunta. Rovaniemi.
- Reito, S. 2006. Yhteistyöstä yhteiseen työhön. Stakesin tutkimusraportteja 16/2006. Helsinki. Valopaino Oy.
- Tapaninen, A. 2000. Työttömyys ja ohjaus. Teoksessa Onnismaa, J., Pasanen, H., Spangar, T. (toim.) Ohjaus ammattina ja tieteenalana. Ohjauksen toimintakentät. Porvoo. WS Bookwell Oy.
- Työ- ja elinkeinoministeriö. Aluehallintoryhmän loppuraportti [verkkodokumentti]. 2009. [Viitattu 13.1.2010]. Saatavissa:
http://www.tem.fi/files/22036/TEM_aluehallintoryhma_uusi_TE_toimisto_loppuraportti_30_1_2009.pdf
- Valtakari, M., Syrjä, H., Kiuru, P. 2008. Julkisen työvoimapalvelun palvelurakenteen uudistamisen vaikuttavuus. Työ- ja elinkeinoministeriön julkaisuja 19/2008.
- Valtakunnallinen työpajayhdistys ry, 2003. Matkaopas kuntouttavaan työtoimintaan. Matka kuntouttavan työtoiminnan valmennuksen, laadun ja prosessien maailmaan. Balanssi Akatemia – julkaisusarjan ensimmäinen julkaisu. 2. painos. Valtakunnallinen työpajayhdistys ry.

